

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1966

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΔΑΝΤΗΣ ΚΑΙ ΒΕΡΓΙΛΙΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ Κ. ΕΡΡΙΚΟΥ ΣΚΑΣΣΗ

Τὸν Μάϊον τοῦ 1265 εἰς τὸν ἀστερισμὸν τῶν Διδύμων ἐγεννήθη εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς μεγίστην οἰκονομικὴν (ἐκ τῶν βιοτεχνιῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου) ἀκμὴν, ἐξ οἰκογενείας οὐχὶ πολὺ πλουσίας, ἀλλὰ μεγάλως ἐκτιμωμένης, λομβαρδικῆς προελεύσεως, ὁ Dante Alighieri ἢ Alagheri ἢ Aldighieri, ὁ τρίτος κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἐκ τῶν τεσσάρων γιγάντων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας — οἱ ἄλλοι τρεῖς εἶναι ὁ Ὅμηρος, ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Goethe — καὶ ὁ παρὰ τὸν Ἅγιον Αὐγουστῖνον μέγιστος φορεὺς καὶ διαμορφωτὴς τοῦ καλουμένου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Οὐδέποτε ποιητὴς ἔθεσεν εἰς τὸ ἔργον του τόσον πολὺ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του, τὴν καρδίαν του, τὴν ψυχὴν του καὶ τὴν ἐποχὴν του, ὅσον ὁ Δάντης, ἰδίᾳ εἰς τὴν *Divina Commedia*. Εἶναι ἀδύνατον, νὰ ἐννοήσῃ τις καλῶς τὴν Θεῖαν Κωμωδίαν, ἐὰν δὲν γνωρίσῃ κατὰ βάθος αὐτὸν τοῦτον τὸν Δάντην.

Ἡ Φλωρεντία ἦτο τότε ὄχι μόνον μέγα οἰκονομικὸν κέντρον, ἀλλὰ κέντρον πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἐριδῶν καὶ ἀνταγωνισμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Δάντης ὄχι ἀπλῶς ἐλάμβανεν ἐνεργὸν μέρος, ἀλλὰ ἦτο καὶ ἡγετικὸν στέλεχος. Ὄταν τὸ κόμμα τῶν ἀστῶν, τῶν Λευκῶν Γουέλμων, ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν, ὁ Δάντης ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Κυβέρνησιν. Ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου τὸ κόμμα τῶν Μαύρων, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν οἱ ἀριστοκρατικοὶ τοῦ *popolo grasso*, οἱ φεουδάρχαι καὶ ἄλλα ἀνήσυχτα στοιχεῖα, μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Πάπα Βονιφατίου τοῦ VIII, κατώρθωσε νὰ κρημνίσῃ τὸ κόμμα τοῦ Δάντη ἐκ τῆς ἐξουσίας, ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ Δάντης εὐρίσκετο εἰς τὴν Ρώμην ἐπιφορτισμένος παρὰ τῷ Πάπα μὲ μίαν διπλωματικὴν ἀποστολὴν.

Ὁ Δάντης κατηγορηθεὶς μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων του ἐπὶ καταχρῆσει τῆς ἐξουσίας καὶ δωροδοκίᾳ κατεδικάσθη ἐρήμην τὴν 27ην Ἰανουαρίου τοῦ 1302 εἰς μεγάλην χρηματικὴν ποινὴν, τῶν 500 λιρῶν, διετῆ ἐξορίαν καὶ ἀποκλεισμὸν ἐκ τῶν δημοσίων ἀξιωματίων ἐφ' ὄρου ζωῆς. Ἡ ποινὴ μετεβλήθη τὴν 10ην Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς θανατικὴν καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸν ἐπὶ τῆς πυρᾶς θάνατον ἐπεκταθεῖσα καὶ εἰς

τοὺς υἱοὺς του. Τὸ ἔτος 1315 ἔγινε λόγος ἀπονομῆς χάριτος ἀλλ' ὑπὸ μίαν ταπεινωτικούς ὄρους, τοὺς ὁποίους, ὡς ἦτο φυσικόν, ὁ Δάντης δὲν ἐδέχθη. Ἡ ἄρνησίς του εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῇ ἐκ νέου εἰς θάνατον μετὰ τῶν υἱῶν του. Οὕτω ἠναγκάσθη ἀπὸ τῆς πρώτης καταδίκης αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1302 μέχρι τοῦ θανάτου του τὸ 1321 νὰ ζήσῃ ὡς ἐξόριστος. Κατὰ τὰ εἴκοσι αὐτὰ ἔτη τῆς ἐξορίας του ἔμεινεν εἰς διαφόρους ἰταλικὰς πόλεις, εἰς τὴν Verona, ὡς φιλοξενούμενος τῶν ἀδελφῶν Scaliger, τοῦ Bartolommeo καὶ τοῦ Can - Grande della Scala, καὶ τέλος εἰς τὴν Ravenna, ἔνθα καὶ ἀπέθανε τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1321 εἰς ἡλικίαν 56 ἐτῶν. Ἐκεῖ εἶχε φιλοξενηθῆ ὑπὸ τοῦ Guido - Novello da Polenta. Κατὰ τὰ εἴκοσι αὐτὰ ἔτη ἐχρησιμοποιήθη ἐπανελημμένως εἰς διπλωματικὰς ἀποστολάς. Καὶ ἀπὸ διπλωματικὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Βενετίαν εἶχεν ἐπιστρέψει εἰς τὴν Ravenna. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονευθῇ ὅτι ἡ Ραβέννα μέχρι σήμερον ἐπανελημμένως ἔχει ἀπορροίφει αἰτήσεις τῆς Φλωρεντίας πρὸς παράδοσιν εἰς αὐτὴν τῶν ὀστέων τοῦ Δάντη.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα στοιχεῖα τῆς ζωῆς τοῦ Δάντη ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ ἀναφέρωμεν, διότι καθορίζουσι κατὰ τὸ ἐν τρίτον, ἴσως δὲ τὸ ἀποφασιστικότερον, τὸν πλήρη πάθους χαρακτήρα τοῦ πνευματικοῦ ἔργου του, καὶ θὰ χρησιμεύσωσι κατωτέρω πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ ὑπὸ διαπραγματέυσιν θέματος ἡμῶν.

Ὁ ἄλλος παράγων εἶναι ὁ ἔρως. Εἰς τὴν Νέαν Ζωὴν (*Vita Nuova*) διηγεῖται ὁ Δάντης ἀποφασιστικὸν γεγονός τῆς ζωῆς του, καθ' ὃ εἰς ἡλικίαν ἐννέα ἐτῶν ἐγνώρισεν ἢ μᾶλλον μίαν φορὰν εἶδε νέαν τινὰ ἐκ Φλωρεντίας, τὴν ὁποίαν κατόπιν μετὰ ἐννέα πάλιν ἔτη ἐπανεῖδε μεταξὺ δύο ἄλλων ἐδγενῶν γυναικῶν. Τὴν φορὰν αὐτὴν, ἣτις ἦτο καὶ ἡ τελευταία, τὸν ἐχαιρέτισε μετὰ σεβασμοῦ ἢ νέα τῆς Φλωρεντίας. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καὶ ἐνὸς ὄνειρου του προῆλθε τὸ πρῶτον ποίημα τοῦ Δάντη. Πρῶτος ὁ Βοκκάκιος εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Δάντη ἐταύτισε τὴν Φλωρεντινὴν αὐτὴν νέαν πρὸς τὴν Βεατρίκη, κόρην τοῦ ἐξέχοντος φλωρεντινοῦ Folco dei Portinari καὶ σύζυγον τοῦ μεγάλου Τραπεζίτου Simone dei Bardi, προώρως θανούσαν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1290, ὀλίγον ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς της.

Ἄν ἡ Βεατρίκη τοῦ Δάντη εἶναι ἡ Βεατρίκη Portinari - Bardi — χαρακτηριστικὸν ἴσως εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ θυγάτηρ τοῦ Δάντη ἔγινε μοναχὴ εἰς μοναστήριον τῆς Ραβέννης ὡς ἀδελφὴ Βεατρίκη — ἡ μῦθος, θὰ ἦτο δευτερευούσης σημασίας, ἐὰν δὲν ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσῃ αὐτὴ εἰς τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ Δάντη, τὴν *Commedia*, ἀποφασιστικὸν ῥόλον. Ἡ ἀμφιβολία ἐξ ἄλλου περὶ τῆς πραγματικότητος τῆς Βεατρίκης μειοῦται σημαντικῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Δάντης, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του *Vita Nuova*, δίδει ὑπόσχεσιν «νὰ εἴπῃ περὶ αὐτῆς τῆς Βεατρίκης ὅ,τι ποτὲ δὲν ἔχει λεχθῆ περὶ ἄλλης».

Ἐξ ἄλλου ὁ ἔρως τοῦ ποιητοῦ, εἰς τὴν οὐσίαν του ἐξιδανικευμένος πρὸς τὴν

Βεατρίκην, ἐτόνωσε τὴν τάσιν του πρὸς τὴν «σπιριτουαλιστικὴν» κατεύθυνσιν τῆς κυρίας μορφῆς τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῆς περιόδου μεταξὺ τοῦ 12ου καὶ 14ου αἰῶνος, τῆς ἱπποτικῆς ἐκείνης ἰδανικῆς ποιήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχε γνωρίσει ὁ Δάντης κυρίως διὰ τοῦ Guido Guinizelli ἐκ τῆς Bologna (1230-1276), τοῦ θεωρουμένου ὡς ἰδρυτοῦ τοῦ *dolce stile* πνευρο, τὸν ὁποῖον ὁ Δάντης ἀποκαλεῖ πατέρα τῆς Ἰταλικῆς ποιήσεως.

Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Βεατρίκης ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μετὰ τὰ 19 ἔτη αὐτοῦ ὁ Δάντης ἐπιδίδεται εἰς μελέτας εὐρυτάτας, ἀφορώσας εἰς πᾶν τὸ ἐπιστητόν, κυρίως ὅμως φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς, αἱ ὁποῖαι καθιστῶσιν αὐτὸν βαθὺν γνώστην ὄχι μόνον τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν (τῶν *artes liberales*) γενικῶς, ἀλλὰ τοῦ βάθους καὶ τοῦ πλάτους ὀλοκλήρου τῆς μεσαιωνικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ ἐγκατασπείρεται καὶ καλλιεργεῖται περαιτέρω εἰς ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Δάντη, τὰ ὁποῖα, πρὸ πάντων ἢ *Commedia*, λόγῳ τῶν ἐκ τῶν προτέρων δυνατῶν κατὰ ταύτην τὴν ἐπιστήμην πολλῶν ἐρμηνειῶν καθιστῶσι δυσκολωτάτην τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἔργων του, εἰς τοσοῦτον βαθμὸν, ὥστε κατέστη ἀναγκαῖον γὰ διαμορφωθῆ εἰδικὸς ἐπιστημονικὸς κλάδος, ἢ Δαντολογία, πρὸς κατανόησιν αὐτῶν, κυρίως δὲ τῶν πηγῶν των καὶ τῆς πρωτοτυπίας των.

Τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξηγήσεως ἠσθάνθη, εἶναι δὲ τοῦτο λίαν χαρακτηριστικόν, ὁ ἴδιος ὁ Δάντης, ὁ ὁποῖος εἰς μίαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα καὶ φιλοξενήσαντα αὐτὸν Can - Grande, μετὰ τὴν ὁποῖαν ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὸ *Paradiso* τῆς *Commedia* ἢ ἄσματά τινα αὐτοῦ, χαρακτηρίζει τὸ ἔργον του ὡς «opus doctrinale», τὸ ὁποῖον χρειάζεται πολλαπλὴν ἐρμηνείαν, κατὰ γράμμα καὶ κατ' οὐσίαν ἢ ἀλληγορικῶς.

Εἰς μέγας ἐπιστήμων τῆς ἐποχῆς μας, ὁ πρὸ τινων ἐτῶν ἀποθανὼν Ernst Robert Curtius, γράφει εἰς τὸ εἰς πολλὰς γλώσσας μεταφρασθὲν ἔργον του (Περὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ λατινικοῦ Μεσαίωμος)¹ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Δάντη ἐρμηνείας τῶν ἔργων του, ὡς ἐκθέτει αὐτὴν εἰς τὴν ὡς ἂν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Can - Grande, τὴν γραφεῖσαν τὸ 1319. Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Curtius ὁ Δάντης θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔργον του, κυρίως ἢ *Commedia*, ἔχει δύο πλευράς: τὴν ποιητικο-ρητορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν.

Οἱ τρεῖς συντομώτατα ἀναλυθέντες παράγοντες, ὁ πολιτικός, ὁ συναισθηματικός καὶ ὁ φιλοσοφικός ἢ γενικότερον πνευματικός, καθώρισαν ἢ μάλλον προσδιώρισαν τὰς σχέσεις τοῦ Δάντη πρὸς τὸν Βεργίλιον ἢ τὴν παραλαβὴν καὶ γονιμοποίησιν ὠρι-

1. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Dritte Aufl., Bern und München, 1961, 228 κ. ἐξ.

σμένων στοιχείων ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Βεργίλιου. Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσωμεν, πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι διὰ τὸν Δάντην ὁ Βεργίλιος εἶναι ὁ Βεργίλιος τοῦ Μεσαίωνα, ὅχι δηλ. μόνον ὁ ποιητὴς τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἀλλ' ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάγος καὶ ὁ σοφός, εἰς τὸν ὁποῖον καταφεύγει ὁ ποιητὴς καὶ ὡς μαθητευόμενος καὶ ὡς ἔχων ἀνάγκην βοήθειας καὶ προστασίας, ὡς θὰ δειχθῇ καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

Ὁ Δάντης εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Βεργίλιον καὶ ὄλικῶς καὶ δυναμικῶς (ἦτοι ἀπὸ ἀπόψεως μοτίβων): χωρὶς τὴν κατάβασιν τοῦ Αἰνείου εἰς τὸν Ἄδην, ἢ ὅποια ἐξ ἄλλου προϋποθέτει τὴν κατάβασιν τοῦ Ὀδυσσεύος εἰς τὸν Ἄδην, θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἢ μετὰβασις τοῦ Δάντη εἰς τὸ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τούτου. Ἀλλ' ἢ τοιοῦτου εἶδους ἐπίδρασις, ἄκρως πράγματι ἐνδιαφέρουσα καὶ γνωστοτέρα ὡς ὄλικωτέρα ἢ μᾶλλον ἐνκολωτέρα εἰς τὴν σύλληψιν, θὰ παραμερίσῃ χάριν συντομίας τῆς παρούσης ὁμιλίας τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν ἄλλην, τὴν δυναμικὴν, ἢ ὅποια ὡς δημιουργικὴ ἐπίδρασις εἶναι περισσοτέρου ἐνδιαφέροντος.

Εἰς τὸ ἔργον του *De vulgari eloquentia* (περὶ τοῦ ὁποίου ὠμίλησεν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης μὲ τόσῃν ἐπιτυχίαν κατὰ προηγουμένην ἔκτακτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας ὁ διακεκριμένος συνάδελφος κ. Καροῦζος), γεγραμμένον εἰς τὴν ἐξορίαν, καθ' ὃν χρόνον ἐγράφη καὶ τὸ *Convivio*, ἦτοι μεταξὺ τοῦ 1304-1307 ἢ ὀλίγον προηγουμένως², ἀλλὰ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἀναπτύσσει ὁ Δάντης τὰς ἀντιλήψεις του περὶ τῶν διαφορῶν ἰταλικῶν διαλέκτων καὶ τινων γλωσσῶν, διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς δημοτικῆς γλώσσης, τοῦ *illustre vulgare*, ὅπερ εἶναι τὸ ἀμάλγαμα ὅλων τῶν διαλέκτων τῆς ἰταλικῆς Χερσονήσου.

Πρόκειται περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἀπεφάσισε νὰ ἐκθέσῃ κατόπιν μακρῶν καὶ ἐκτεταμένων μελετῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεδόθη μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς *Vita Nuova* τὸ 1292. Κατὰ τὸν Δάντην (*De vulg. eloqu.*) ἐκ τῶν δύο γλωσσῶν, τὰς ὁποίας ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς γραμματικῆς, *nobilior est vulgaris*, ἀνωτέρα εἰς χρῆσιν καὶ τελειότητα.

Εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον, κεφάλαιον 4ον, § 10 τονίζων ὁ Δάντης ὅτι ἡ μεγάλη ἢ ἡ ἀληθινὴ ποίησις, ἣτις θέλει μὲ τὸ τραγικὸν ἕφος (γράφων ὁ Δάντης *stilus tragicus* ἐννοεῖ, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς, τὸ ὑψηλὸν ἕφος, ἀγνοῶν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, ὅτι ὁ ὕψος τραγικῶν ἕφος ἔχει σχέσιν μόνον πρὸς τὴν δραματικὴν ποίησιν)³ νὰ φάλη τὴν *salus*, τὸν *amor* καὶ τὴν *virtus*, δηλ. τὰ πολεμικὰ

2. *Aristide Marigo, Dante De Vulgari Eloquentia, Opere di Dante vol. VI, Terza Edizione con appendice di aggiornamento a cura di Pier Giorgio Ricci, Firenze 1957, 21.*

3. *Erich Auerbach, Literatursprache und Publicum in der lateinischen Spätantike und in Mittelalter, Bern 1958, 165, ὑπόσημ. 31.*

ἔργα, τὸν ἔρωτα, καὶ τὴν ἀρετὴν, ἀπαιτεῖ (ἢ ποιήσεις δηλ.) ὄχι μόνον γνησίαν «ἐμπνευσιν ἀλλὰ καὶ ρωμαλεότητα πνεύματος καὶ ἐπιστημονικὴν τρόπον τινα σπουδὴν καὶ γνῶσιν τῆς τέχνης, ἀναφέρεται εἰς τὸν Βεργίλιον «*et hii sunt quos poeta Eneidorum sexto Dei dilectos et ab ardente virtute sublimatos ad ethera deorumque filios vocat, quamquam figurate loquatur*».

Ἡ ἀναφορὰ γίνεται εἰς τοὺς στίχους 125 καὶ ἐξῆς τοῦ βου βιβλίου, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ Σιβύλλη λέγει εἰς τὸν αἰτοῦντα Αἰνεΐαν νὰ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὸν κάτω κόσμον πρὸς συνάντησιν τοῦ πατρὸς του Ἀγχίσῃ τὰ ἐξῆς:

«*sate sanguine divom,
Tros Anchisiade, facilis descensus Averno
(noctes atque dies patet atri ianua Ditis);
sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est. Pauci, quos aequos amavit
Iuppiter aut ardens evexit ad aethera virtus
dis geniti potuere*».⁴

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Δάντης χρησιμοποιεῖ τὴν φράσιν τοῦ Βεργιλίου *hoc opus hic labor est* μὲ ἐλαφροτάτην ἀλλαγὴν *hoc opus et labor est*, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ὄντως εἰς τὸ ἄνω χωρίον τοῦ Βεργιλίου ἀναφέρεται, ἀλλὰ ἀλληγορικὴ ἢ ἐρμηνεΐα τοῦ Βεργιλίου ὑπὸ τοῦ Δάντη, ὅπως νομίζουσιν οἱ περὶ τὸν Δάντην ἀσχολούμενοι, οἱ Δαντολόγοι, ὡς ὁ ἐξαίρετος ἐκδότης τοῦ *De vulgari eloquentia Aristide Marigo* (σελ. 196), δὲν εἶναι. Ὁ Βεργίλιος βεβαίως ἐννοεῖ τὸν Θησέα καὶ τὸν Πολυδεύκην καὶ τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ὀρφέα, τοὺς ὁποίους ὀνομαστὶ ἀναφέρει ὁ παρακαλῶν Αἰνεΐας εἰς τοὺς στίχους 6,119 καὶ ἐξῆς. Ἀλλὰ τὸ βάρος πίπτει εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς σπουδῆς εἰς τὴν ποιήσιν, ἢ ὁποία ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου ἔχει ὡς ἀπαιτήσεις ταῦτα, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἡ ποιήσις καὶ αὐτοῦ τοῦ Βεργιλίου. Τὸ κατόρθωμα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος τοῦ μόχθου εἶναι τὸ ὅμοιον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὴν μνήμην τοῦ Δάντη τοὺς στίχους τοῦ Βεργιλίου.

4. Κατὰ μετάφρασιν Ἰακώβου Ρίζου Ραγκαβῆ

«ὦ γέννημα θεῖον,
Ἀγχισιάδ', εἰς Ἀόρνου ἢ κάθοδος εὐκόλος εἶναι·
εἶν' ἀνοικταὶ καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα τοῦ Ἄδου αἱ πύλαι·
πλὴν ν' ἀναστρέψῃς τὸ βῆμα, τὸν ἄνω ἀέρα ν' ἀνέλθῃς,
οὗτος ὁ δύσκολος μόχθος· ὀλίγ' ἠξιώθησαν, ὅσοι
διογενεῖς διοφίλητοι, οὓς εἰς αἰθέρ' ἀναφέρει
ἡ ἀρετὴ φωτοβόλος».

Αὐτὸ τὸ *illustre vulgare*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν κατὰ τὸν Δάντην νὰ ἐκφράσῃ εἰς μορφάς, νὰ κάμῃ δηλ. ποιήσῃ, τὰς μεγάλας πολεμικὰς πράξεις, τὴν ἀγάπην, ὄχι μόνον δὲ τὴν ἐρωτικὴν, καὶ τὴν ἀρετὴν, ὅπως κατὰ τὸν Δάντην ἀποδεικνύει τὸ ἔργον τοῦ *Bertrando del Bornio*, τοῦ *Guido Guinizelli* καὶ αἱ *canzoni* ἢ *cantiones*, ὡς ὀνομάζει τὸν κατ' ἐξοχὴν τύπον τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁ Δάντης (*De vulg. eloqu.* 2, 6, 6 *illustres cantiones*) τοῦ *Guido Cavalcanti*, τοῦ *Gino di Pistoia* καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Δάντη ἢ διὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν διατύπωσιν αὐτοῦ (2, 2, 9): «*illustres viros invenimus vulgariter poetasse, scilicet Bertramum de Bornio arma, Arnaldum Danieleam amorem, Gerardum de Bornello rectitudinem ; Cynum Pistoriensem amorem, amicum⁵ eius rectitudinem*», αὐτὸ τὸ *illustre vulgare* δύνатаι νὰ κατακτηθῇ εἰς τὴν οὐσίαν του διὰ τῆς μελέτης κατὰ πρῶτον τοῦ Βεργιλίου: «*Et fortassis utilissimum foret ad illam (scil. supremam constructionem) habituandam regulatos vidisse poetas, Virgilium videlicet, Ovidium Metamorphoseos, Statium atque Lucanum, nec non alios qui usi sunt altissimas prosas ut Titum Livium Plinium, Frontinum, Paulum Orosium, et multos alios, quos amica sollicitudo nos visitare invitat*» (*De vulg. eloqu.* 2, 6, 7 καὶ ἐξῆς).

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς *canzone* ἢ μᾶλλον τὴν ἀνάλυσιν τῆς οὐσίας αὐτῆς εἰς τὸ δὸν κεφάλαιον τοῦ δευτέρου βιβλίου, ἔνθα (ξ 4) ἀναφέρεται πάλιν εἰς τὸν πρῶτον στίχον τῆς Αἰνεΐδος τοῦ Βεργιλίου, *arma virumque cano*, δίδεται σαφέστατον παράδειγμα τῆς βαθείας ἐξετάσεως τῆς γλώσσης, ἐκ τοῦ ὁποῖου καθίσταται σαφὲς πλέον ὅτι ὁ Δάντης, συνιστῶν τὴν μελέτην τοῦ Βεργιλίου πρὸς κατὰκτησιν τῆς Ἰταλικῆς δημοτικῆς, ἐννοεῖ τὴν αἰσθητικὴν μελέτην τῆς γλώσσης τοῦ Βεργιλίου, ἤτοι τὴν μελέτην τῆς τέχνης αὐτοῦ. Βεβαίως ὄχι πρὸς δουλικὴν μίμησιν αὐτῆς, ἀλλὰ πρὸς αἰσθητικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ γλωσσικὸν ἐξευγενισμὸν.

Τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἀρκετά, νομίζομεν, διὰ νὰ βοηθήσωσι τὴν κατανόησιν δύο ζητημάτων. Τὸ πρῶτον εἶναι, πῶς πρέπει νὰ νοηθῶσιν οἱ στίχοι τῆς *Commedia* (*Inferno* 1,85 κ. ἐξῆς), εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Δάντης λέγει ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Βεργίλιον:

Tu se' lo mio maestro e il mio autore,

Tu se' solo colui da cui io tolsi

Lo bello stile che m' ha fatto honore⁶

Πρέπει, καθ' ἃ ἀνεπτύξαμεν, νὰ σημαίνωσιν ὅτι ὁ Βεργίλιος ἔμαθεν εἰς τὸν Δάντην

5. Ὁ Δάντης ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν ἑαυτὸν του.

6. Εἶσαι σὺ ὁ διδάσκαλός μου καὶ ὁ ὁδηγός μου

μέ την μελέτην τοῦ ἔργου του νὰ κατακτήσῃ τὴν ἰδικήν του, τὴν δημοτικὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν καὶ ἐν τούτῳ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν γλωσσοπλαστικὴν ἰκανότητα νὰ διαμορφώσῃ ἰδικόν του νέον ποιητικὸν ὕφος, νέαν τέχνην.

Τὸ δεῦτερον ζήτημα εἶναι ὅτι μὲ τὴν νέαν αὐτὴν τέχνην θὰ εἴπῃ εἰς τὴν *Commedia* περὶ τῆς Βεατρίκης ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὑπεσχέθη εἰς αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τῆς *Vita Nuova*, ὅ,τι ποτὲ δὲν εἶχε περὶ ἄλλης λεχθῆ, ἐννοεῖται ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας. Πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως θὰ τὸ σημειώσωμεν κατωτέρω.

Εἰς τὸ ἐπίσης λατινιστὶ εἰς 3 βιβλία συντεταγμένον ἔργον τοῦ Δάντη *Monarchia*, τὸ ὁποῖον ἄλλοι μὲν τάσσουσι πρὸ τῆς καταδίκης καὶ ἐξορίας, ἄλλοι δὲ μετὰ τὴν ἐξορίαν του καὶ μάλιστα μεταξὺ τοῦ 1312 - 1313,⁷ ὡς καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου τούτου *Gustavo Vinay (Firenze 1950)*, τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενον μετὰ μεταφράσεως καὶ σχολίων ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, πραγματεύεται ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ *imperium*, δηλ. τοῦ παγκοσμίου Κράτους.

Τὸ Κράτος τοῦτο εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς Ἐκκλησίας, ἀντλεῖ τὴν δυνάμιν του ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ἡ μόνη πραγματικὴ ἐγγύησις τῆς παγκοσμίου εἰρήνης.

Εἰς τὴν ἐβδόμην ἀπόδειξιν ἐκ τῶν δώδεκα, τὰς ὁποίας προσάγει ὁ Δάντης εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ ἔργου τούτου, ὅτι τὸ παγκόσμιον Κράτος εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καθ' ἣν ἀπόδειξιν ὁ κόσμος ἔχει ἄριστα, ὅταν ἐν αὐτῷ ἐπικρατῆ τὰ μέγιστα ἡ δικαιοσύνη «*mundus optime dispositus est, cum iustitia in eo potissima est*» (1, 11), ἐπάγεται ὁ Δάντης: «*unde Vergilius commendare volens illud seculum quod suo tempore surgere videbatur, in suis Bucolicis (4, 6) cantabat:*

iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna

Virgo namque vocabatur iustitia quam etiam Astream vocabant. Saturnia regna dicebant optima tempora que etiam aurea nuncupabant. Iustitia optima est solum sub Monarcha: ergo ad optimam mundi dispositionem requiritur esse Monarchiam sive Imperium» (Mon. 1, 11).

Ἡ ἱστορικὴ πραγματοποίησις τῆς ἰδανικῆς μοναρχίας κατὰ τὸν Δάντην ὑπῆρξε τὸ κράτος τὸ ρωμαϊκὸν ἐπὶ Αὐγούστου, ὅπερ ἀποδεικνύει — πάντοτε κατὰ τὸν Δάντην — τὸ πραγματοποίησιμον τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ παγκοσμίου Κράτους (Mon. 16): «*nam si a lapsu primorum parentum, qui diverticulum fuit totius nostre deviationis,*

Εἶσαι σὺ ὁ μόνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρα

τὸ ὠραῖον ὕφος, ποῦ μοῦ ἔδωσε τιμὴν

7. Etienne Gilson, *Dante et la philosophie*, 2. ed. Paris 1953, 63, ὕποσημ. 1.

*dispositiones hominum et tempora recolamus, non inueniemus nisi sub diuo Augusto monarcha, existente monarchia perfecta, mundum undique fuisse quietum. Et quod tunc humanum genus fuerit felix in pacis universalis tranquillitate, hoc ystoriographi omnes, hoc poete illustres, hoc etiam scriba mansuetudinis Christi testari dignatus est».*⁸

Διὰ τὰ ἀποδείξει ἱστορικῶς εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἔργου ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ἔχει δικαίωμα ἐπὶ τῆς μοναρχίας — *de iure, non usurpando* (2,3) — ἐναντὶ τῶν ἄλλων λαῶν ὡς εὐγενέστερος τῶν ἄλλων, ἐπικαλεῖται τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Βεργιλίου : «*testimonia veterum persuadent; nam diuinus poeta noster Virgilius per totam Eneidem gloriosissimum regem Eneam patrem Romani populi fuisse testatur in memoriam sempiternam*» (Μον. 1, 3).

Ἐν συνεχείᾳ δὲ προβαίνει εἰς ἐρμηνείαν πλείστων χωρίων τῆς Αἰνειάδος πρὸς ἱστορικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀπόψεώς του, ὅτι ὁ Αἰνείας, ὁ μυθικὸς γενάρχης τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ ἴδιος ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς εἶναι ὁ εὐγενέστερος τῶν λαῶν (σελ. 124, *cui non satis persuasum est Romani populi patrem, et per consequens ipsum populum, nobilissimum fuisse sub celo?*) καὶ ὅτι ἐπομένως τοῦ ἀνήκει ἡ ἰδεώδης διακυβέρνησις τοῦ κόσμου.

Ἡ νομιμότης τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν Δάντην καὶ ἐκ τῶν ἀπειρῶν παραδειγμάτων θυσίας διασήμων ἀνδρῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ χάριν τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν τῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἐνταῦθα (2,4) ἀναφέρεται ὁ Δάντης εἰς τοὺς στίχους 652 καὶ ἐξ. τοῦ 8ου βιβλίου τῆς Αἰνειάδος, παραθέτων αὐτούς, οἱ ὁποῖοι περιγράφουσι τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀσπίδος τοῦ Αἰνείου, εἰς ὃ παριστάνετο ὁ κατόπις ὑπερασπιστὴς τοῦ Καπιτωλίου Μάνλιος κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Γαλατῶν εἰς τὴν Ρώμην. Χαρακτηριστικῶς, ὡς καὶ κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον 5 τοῦ ἰδίου βιβλίου, ἐπικαλούμενος τὸ παράδειγμα τῆς περιφρονήσεως τοῦ πλοῦτου ὑπὸ τοῦ Fabricius (*parvoque potentem Fabricium*) (τοῦ πένητος ὁμως καὶ μεγάλου, ἦτοι τοῦ πλουσίου ἐν τῇ πτωχείᾳ του) ὁ Δάντης γράφει παραθέτων χωρίον τῆς Αἰνειάδος (6,843 ἐξ.) περὶ τοῦ Βεργιλίου *poeta noster*, ὁ ποιητῆς

8. «Διότι ἂν ἀπὸ τοῦ ἁμαρτήματος τῶν προπατόρων, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἡ ἀφειρητρία τῆς ὄλης ἡμῶν παρεκκλίσεως, ἠθέλομεν ἀναπολήσει τὰς ἱστορικὰς συνθήκας τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ εὐρωμεν ὅτι μόνον ὑπὸ Μονάρχην τὸν θεὸν Αἰγυπτου, ὁπότε ὑπῆρχε τελεία μοναρχία, ὁ κόσμος πανταχόθεν ὑπῆρξεν ἐν πλήρει εἰρήνῃ, καὶ ὅτι τότε τὸ ἀνθρώπινον γένος ὑπῆρξεν εὐτυχὲς ἐν τῇ ἡσυχίᾳ παγκοσμίου εἰρήνης. Τοῦτο ὅλοι οἱ ἱστοριογράφοι μαρτυροῦσι, ὅλοι οἱ ἔξοχοι συγγραφεῖς καὶ ποιηταί, τοῦτο προσέτι ἔκρινεν ἄξιον νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὁ ὑψηλὸς ἐξηγητῆς τῆς πρᾶότητος τοῦ Χριστοῦ». Καὶ ἐνταῦθα ἐνοεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Βεργίλιον.

μας, ὁ ἐθνικός μας ποιητής. Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ἔχει ὑπὸ τῆς φύσεως προορισθῆναι ἄρχη κατὰ τὸν Δάντην (Μον. 2,6) «*Romanus populus ad imperandum ordinatus fuit a natura*». Μεταξὺ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν φιλοσοφικῶν ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους (Φυσ. 2,1 καὶ Περὶ γενέσε. 1, 1 καὶ ἄλλα), τὰ ὁποῖα προσάγει, εἶναι καὶ οἱ λόγοι τοῦ Ἀρχίσου εἰς τὸν Αἰνείαν (Βεργ. Αἰν. 6,847 κ.έ.). Γράφει (Μον. ξ.ά.): «*quod etiam Poeta noster valde subtiliter in sexto tetigit, introducens Anchisem premonentem Eneam Romanorum patrem sic*:

*excudent alii spirantia mollius era,
credo quidem; vivos ducent de marmore vultus;
orabunt causas melius celi que meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento.
(Hec tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos».*⁹

Διὰ τὴν δεῖξη ἐξ ἄλλου αὐτόθι (Μον. 2, 6), ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς, φύσει προορισμένος νὰ ἄρχη, ἔφθασε δικαίως εἰς τὴν κυριαρχίαν, ἐπικαλεῖται ὁ Δάντης τοὺς στίχ. 227 ἐκ τοῦ 4ου βιβλίου τῆς Αἰνείαδος, ἔνθα ὁ Ζεὺς προφητεύει εἰς τὸν Ἑρμῆν περὶ τοῦ Αἰνείου, ἐρωτοτροποῦντος μετὰ τῆς Διδουῆ ἐν Καρχηδόνι καὶ οὕτω βραδύοντος νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς ἡ Μοῖρα προώρρισε.

*non illum nobis genitrix pulcerrima talem
promisit Graiumque ideo bis vindicat armis;
sed fore qui gravidam imperiis belloque frementem
Ytaliam regeret.*¹⁰

9. Κατὰ μετάφρασιν τοῦ Παγκαβῆ (848 κ.έ. σελ. 214):

«Ἄλλοι θὰ χύνωσιν ἔμπνουν χαλκὸν ἐντεχνότερον ἴσως,
καὶ μαρμαρίνας, πιστεύω, θὰ πλάττωσι ζώσας εἰκόνας,
ἔσσονται ῥήτορες κρείττους δικῶν· κ' οἱ χαράττοντες τρίβους
τῶν οὐρανῶν διὰ ράβδου κ' οἱ τ' ἄστρ' ἀνιόντα δηλοῦντες.
Σὺ δέ, Ρωμαῖ', ἐνθυμοῦ τούτους λαοὺς κυβερνῶν νὰ διέπης
(αὐταὶ αἱ τέχναι αἱ σαί,) καὶ θεσμοὺς τῆς εἰρήνης νὰ τάξῃς,
τοὺς ταπεινοὺς συγχωρῶν, τοὺς μεγάλα φρονοῦντας δαμάζων.»

10. Κατὰ μετάφρασιν Παγκαβῆ:

Δὲν ὑπεσχέθη τοιοῦτον αὐτὸν εἰς ἡμᾶς ἢ καλλίστη
μήτηρ του, ὅτε τὸν ἔσωσε δις τῆς χειρὸς τῶν Ἑλλήνων·

Ἄλλ' ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς, ὁ ὁποῖος ὑπερίσχυσε εἰς τὴν ἀμίλλαν τῶν λαῶν τῆς οἰκουμένης δημιουργήσας τὸ παγκόσμιον κράτος «*ille igitur populus qui cunctis athletizantibus pro imperio mundi prevaluit, de divino iudicio prevaluit*» (Μον. 2, 8), κατὰ θεῖαν ἀπόφασιν ὑπερίσχυσε. Ἡ θεία ἀπόφασις ἐπιτυχία αὕτη τῆς Ρώμης βεβαιώνεται ὑπὸ πολλῶν μαρτυριῶν. Καὶ ὡς πρώτην ἀναφέρει ὁ Δάντης (Μον. ἔ.ἀ.) τὴν τοῦ Βεργιλίου Αἰν. 1,234 ἐξ.:

Ait enim poeta noster in primo:

*certe hinc Romanos olim volventibus annis,
hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucrici,
qui mare, qui terras omni dititione tenerent.*¹¹

Τέλος ὁ Βεργίλιος χρησιμεύει εἰς τὸν Δάντην μὲ τὸ ἐκ τῆς Αἰνεΐδος 12, 940 ἐξ. παράδειγμα τῆς μονομαχίας Αἰνεΐου καὶ Τούρνου πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὅσον ἔνεστιν ἠπιωτέρας κατακτῆσεως τοῦ παγκοσμίου Κράτους, διὰ τὰ μὴ εἶναι αὕτη ἀσύμφωνος πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἔξαρσις τῆς πολιτιστικῆς ἀξίας τῆς *clementia* ὑπὸ τοῦ Δάντη γράφοντος (Μον. 2, 10): «*in quo quidem agone tanta victoris Enee clementia fuit ut nisi balteus, quem Turnus Pallanti a se occiso detraxerat, patuisset, victo victor simul vitam condonasset et pacem, ut ultima carmina nostri poete testantur*» (Αἰν. 12, 940 ἐξ.).

Τὰ ἀνωτέρω παρέχουσι ἴσως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Δάντης παρουσιάζεται ἢ εἶναι εἰς τὸ ἔργον του αὐτό, τὸ Μοναρχία, Ἴταλὸς ἐθνικιστὴς καὶ ὅτι πρὸς στήριξιν τῶν ἐθνικιστικῶν αὐτῶν ἀπόψεων του στηρίζεται εἰς τὸν Βεργίλιον. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη θὰ ἦτο τοῦλάχιστον ἐν μέρει ἐσφαλμένη. Ἀσφαλῶς θὰ ἔχετε παρατηρήσει, Κυρίαί καὶ Κύριοι, ὅτι ὁ Δάντης ἐπικαλούμενος τὰ χωρία τοῦ Βεργιλίου ἀναφέρει συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως τὴν φράσιν ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς *Romanus populus*. Ἐὰν ἔχετε ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐσημειώσαμεν εἰς τὴν ἀρχὴν περὶ τῆς πολιτικῆς τοποθετήσεως τοῦ ποιητοῦ, θὰ ἀντιληφθῆτε εὐδόλως ὅτι ὁ Δάντης ἐπικαλεῖται τὸν

ἀλλ' Ἴταλιαν τὴν ἔγκλον θρόνων, τὴν φρίττουσαν μάχαις
νὰ διοικήσῃ καὶ γένος ἐξ αἵματος Τρώων ἐνδόξου
νὰ ἀνεγείρῃ καὶ πᾶσαν τὴν γῆν ὑπὸ νόμους νὰ τάξῃ.

11. Κατὰ Ραγκαβῆν (στ. 238 σελ. 9):

ἔμελλ' ἐκεῖθ' ἐπιθεῖν ποτὲ νὰ προβῆ τῶν Ρωμαίων τὸ γένος·
ἔμελλ' ἐξ αἵματος Τεύκρου ποτὲ νὰ φανοῦν ἀρχηγῆται,
καὶ ὑπὸ χεῖρας νὰ ἔχουν καὶ γῆς καὶ θαλάσσης τὸ κράτος.

Βεργίλιον, διὰ τὰ θεμελιώση θεωρητικῶς τὸ κοσμικὸν παγκόσμιον Κράτος, τὸ ἀνεξάρτητον τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο δὲ φαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου βιβλίου τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου του, ἔνθα πραγματεύεται τὸ πρόβλημα, στηριζόμενος περισσότερον ἢ ἀποκλειστικῶς δι' εὐνοήτους λόγους εἰς φιλοσοφικοχριστιανικὰ ἐπιχειρήματα, ἐὰν ἢ ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους πηγάζῃ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ ἢ ἐκ τοῦ Πάπα· ὡς γράφει ὁ Δάντης (*Mon. 3, 1*): «*questio igitur presens, de qua inquisitio futura est, inter duo luminaria magna versatur, Romanum scilicet Pontificem et Romanum Principem : et queritur utrum auctoritas Monarche Romani, qui de iure Monarcha mundi est, ut in secundo libro probatum est, inmediate a deo dependeat, an ab aliquo Dei vicario vel ministro, quem Petri successorem intelligo, qui vere claviger est regni celorum*».

Τέλος τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ Δάντη καὶ τὸ τρίτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἀριστούργημα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας — ἐπαναλαμβάνω, τὰ δύο προηγούμενα εἶναι ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ Αἰνείας, τὸ δὲ τέταρτον ὁ Φάουστ τοῦ Goethe — εἶναι ἡ *Divina Commedia*.

Ὁ ἴδιος ὁ Δάντης ὀνομάζει τὸ ἔργον του τοῦτο ἀπλῶς *Commedia* εἰς τὸ *Inferno* (16, 128 καὶ 21, 2 *La mia commedia*), χαρακτηριστικώτερον δὲ διὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ *Lo sacro poema* καὶ *il poema sacro al quale ha posto mano e cielo e terra* (*Parad. 23, 62* καὶ 25, 1). Ὁ Βοκκάκιος προσέθεσεν εἰς τὸ *Commedia* τὸ ἐπίθετον *Divina* καὶ ἔκτοτε τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Δάντη εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Divina Commedia* (θεία Κωμωδία). Ὁ Benedetto Croce, ὁ μέγας αἰσθητικὸς, τὸ ὠνόμασε «*θεολογικὸν μυθιστόρημα*».

Εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας μου μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Δάντη πρὸς τὸν *Can - Grande* γράφει ὁ Δάντης ὅτι τὸ κατὰ γράμμα νόημα τοῦ ἔργου εἶναι «*status animarum post mortem*», τὸ δὲ ἀλληγορικόν του νόημα εἶναι ἡ ὕποταγὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν τιμωροῦσαν ἢ βραβεύουσαν δικαιοσύνην.

Διὰ τὰ χρησιμοποιοῦμεν τὴν διατύπωσιν τοῦ μεγάλου δαντολόγου *Erich Auerbach*, τὸ ἱερὸν ποίημα, ἡ Θεία Κωμωδία, «*διδάσκει τὴν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ, ἠθικοῦ καὶ ἱστορικοῦ κόσμου ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς θείας ἀγάπης, ἡ δὲ διδασκαλία αὕτη δίδεται ὡς ὄραμα ἢ ἐμπειρία ἐνορατικὴ τοῦ ποιητοῦ*». ¹²

*nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura.* ¹³

12. *Auerbach*, ἔ. ἀ., 176.

13. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δρόμου τῆς ζωῆς μου
εὐρέθην εἰς δάσος σκοτεινόν.

Ὅττω ἀρχίζει ὁ Δάντης.

Εἰς ἡλικίαν λοιπὸν 35 ἐτῶν, ἦτοι τὸ 1300, ἀφοῦ, ὡς εἶπομεν, ἐγεννήθη τὸ 1265, ἔχασε τὸν δρόμον του ὁ Δάντης καὶ εὐρέθη ἀντιμέτωπος εἰς σκοτεινὸν δάσος. Ἦτο ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν (μεγάλῃ Παρασκευῇ) τοῦ ἔτους 1300. Πλανᾶται εἰς τὸ δάσος καὶ φθάνει εἰς ἓνα λόφον, εἰς τὸν ὁποῖον θέλει νὰ ἀναβῆ, καθ' ἣν στιγμήν φωτίζει τὴν κεφαλὴν του ὁ ἀνατέλλων ἥλιος. Ἀλλὰ τρεῖς θηρία, εἷς πάνθηρ, εἷς βρυχώμενος λέων καὶ μία φοβερὰ λύκαινα τὸν κατατρομάζουν — εἶναι ἀντιστοίχως τὰ σύμβολα τῆς λαγνείας, τῆς ἀλαζονείας καὶ τῆς φιλαργυρίας — καὶ τὸν ἀναγκάζουν νὰ σκεφθῆ νὰ ἀλλάξῃ δρόμον. Εἰς τὴν δυσχερεστάτην αὐτὴν στιγμήν ἐμφανίζεται, σταλεῖς ὑπὸ τῆς Βεατρίκης, — ποῖος ἄλλος; — ὁ Βεργίλιος (*Inferno* 1, 64):

*Quando vidi costui nel gran deserto,
«Miserere di me» gridai a lui,
qual che tu sii, od ombra, od omo certo!*¹⁴

Ὁ Δάντης δὲν ἀντιλαμβάνεται, ἂν εἶναι σκιὰ ἢ πραγματικὸς ἄνθρωπος (στίχ. 66 ἐξ.), καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ τὸν βοηθήσῃ.

Ὁ Βεργίλιος ἀπαντᾷ (στίχ. 67):

*«Non omo; omo già fui,
e li parenti miei furon Lombardi,
Mantovani per patria ambedui».*¹⁵

Ἐν συνεχείᾳ δὲ λέγει (στίχ. 73 ἐξ.):

*Poeta fui, e cantai di quel giusto
figliuol d' Anchise che venne da Troia
poi che il superbo Ilion fu combusto.*¹⁶

Ὁ Δάντης ἀντιλαμβάνεται τότε ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του τὸν Βεργίλιον καὶ ἀναφωνεῖ (στ. 79 ἐξ.):

14. "Ὅταν εἶδα αὐτὸν στὴν ἀπέραντη ἐρημία
ἤρχισα νὰ φωνάζω, «Ἀντήσου με,
ὁποῖος κι' ἂν εἶσαι σύ, σκιὰ ἢ ἄνθρωπος ζωντανός».

15. Ἀν εἶμαι ἄνθρωπος· ὑπῆρξα ἄνθρωπος
καὶ οἱ γονεῖς μου ἦσαν Λομβαρδοὶ
καὶ εἶχον πατρίδα τὴν Μάντοvan καὶ οἱ δύο.

16. Ὑπῆρξα ποιητὴς καὶ ἔψαλα τὸν δίκαιον ἐκεῖνον,
τὸν υἱὸν τοῦ Ἀγχίση πὸν ἦλθε ἀπὸ τὴν Τροίαν,
ὅτε ἐπυρπολήθη τὸ ὑπερήφανον Ἴλιον.

«Or se tu quel Virgilio e quella fonte
che spandi di parlar si largo fiume?». ¹⁷

Είναι λοιπόν κατά πρώτον ο Βεργίλιος δια τὸν Δάντην ὁ διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς.

Καὶ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὁ Δάντης πρὸς τὸν Βεργίλιον (στίχ. 82 ἐξ.):

«O degli altri poeti onore e lume,
vagliami il lungo studio e il grande amore
che m' ha fatto cercar lo tuo volume». ¹⁸

Ἐσπούδασεν ὁ Δάντης ἐπὶ μακρὸν καὶ μὲ ἀμείωτον ἀγάπην τὰ ποιήματα τοῦ Βεργίλιου καὶ ἔπειτα (στίχ. 85 ἐξ.) λέγει:

«Tu se' lo mio maestro et il mio autore;
tu se' solo colui da cui io tolsi
lo bello stile che m' ha fatto onore». ¹⁹

Τὴν ποιητικὴν του ἀξίαν καὶ τὴν σοφίαν του καὶ τὰς κατευθύνσεις εἰς τὴν ζωὴν του ὀφείλει κατὰ ταῦτα ὁ Δάντης εἰς τὸν Βεργίλιον.

Εἰς δὲ τὸν στίχον 89 παρακαλῶν τὸν Βεργίλιον νὰ τὸν βοηθήσῃ ἀπὸ τὰ θηρία ἀποκαλεῖ αὐτὸν πολύφημον σοφὸν (*famoso saggio*).

Ὁ Βεργίλιος εἶναι ὁ ἐκλεκτός, τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ἡ Βεατρίκη, ἵνα βοηθήσῃ τὸν Δάντην εἰς τὴν δυσχερεστάτην ἐκείνην στιγμὴν τῆς ζωῆς του (*Inferno* 2, 67). Ὁ Βεργίλιος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος προφητεύει εἰς τὸν Δάντην (*Inferno* 1, 100 κ. ἐξ.) περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ *veltro* — ἡ δαντολογία δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἐξακριβώσει ποῖον συμβολίζει ὁ Δάντης μὲ τὸ ὄνομα *veltro* —, ἐνὸς νέου σωτήρος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὰς μαστιζούσας αὐτὴν κακίας, τὰς ὁποίας συμβολίζουν τὰ τρία θηρία.

Ὁ Βεργίλιος εἶναι ὁ ὀδηγὸς τοῦ Δάντη κατὰ τὸ ταξιδίον του εἰς τὸ *Inferno* καὶ εἰς τὸ *Purgatorio* μέχρι τοῦ τριακοστοῦ ἄσματος, τοῦ ἐπιγείου Παραδείσου (30,49), ὁπότε ἐξαφανίζεται, διὰ νὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ἡ Βεατρίκη εἰς τὴν συνοδείαν τοῦ

17. Σὺ εἶσαι λοιπὸν ἐκεῖνος ὁ Βεργίλιος κ' ἐκείνη ἡ πηγὴ πὸν ἐκχέει ποταμὸν ἐν γλωττίᾳ;

18. Σὺ τῶν ἄλλων ποιητῶν τιμὴ καὶ φῶς, ἀξίζει ἢ μακρὰ σπουδὴ καὶ ἢ μακρὰ ἀγάπη ἢ ὁποῖα μὲ ἔκαμε νὰ μελετήσω τὸ ἔργον σου!

19. Σὺ εἶσαι ὁ διδάσκαλός μου καὶ ὁ ὀδηγός μου· σὺ εἶσαι ὁ μόνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρα τὸ ὠραῖον ὄφρος, πὸν μοῦ ἔδωσε τιμὴν.

ποιητοῦ κατὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ταξιδίου του εἰς τὸ ὑπερέραν. Ἐξαφανίζεται δὲ ὁ Βεργίλιος, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Δάντης, ἐν ἐκστάσει εὐδρισκόμενος ἐκ τοῦ θεάματος τῆς ἐν θεῖα μεγαλοπρεπεῖα ἐμφανιζομένης Βεατρίκης, λέγει εἰς τὸν Βεργίλιον (*Purgat.* 30, 48), ἔχων ἐστραμμένον τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Βεατρίκην:

«*conosco i segni del antica fiamma*»

μεταφράζων κατὰ λέξιν τὸν 23ον στίχον τοῦ τετάρτου βιβλίου τῆς Αἰνειάδος:
«*agnosco veteris vestigia flammae*». ²⁰

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Χάρῃ συντομίας, τὴν ὁποίαν πολλὸ φοβοῦμαι ὅτι δὲν ἐπέτυχον, ὅσον ἐπεθύμουν, παρέλειψα πλεῖστα χωρία «τοῦ ἱεροῦ ποιήματος», εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Δάντης ἐκφράζει τὴν ὀργανικὴν τρόπον τινά, τὴν οὐσιαστικὴν ἐξάρτησίν του ἐκ τοῦ Βεργιλίου. Ἄλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσω, ὡς ἀνακεφαλαίωσιν τῆς ὁμιλίας μου, τὰ ἑξῆς:

Καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν γλωσσικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Δάντη, τοῦ ὁποίου ἡ συμβολὴ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς γραφομένης ἰταλικῆς γλώσσης ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὴ (δύναται δὲ νὰ συγκριθῇ ἀφόβως ὡς κατόρθωμα ἔθνικῆς γλώσσης πρὸς τὴν μετάφρασιν τῆς Βίβλου ὑπὸ τοῦ Λουθήρου), καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Δάντη, ἰδιαίτατα δὲ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτικῶν του πεποιθήσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπετέλουν ἀναμφισβητήτως ἀντιλήψεις προοδευτικὰς καὶ εὐεργετικὰς διὰ τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν ὅχι μόνον τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ καὶ τῆς Εὐρώπης, καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν», ὡς λέγει ὁ Auerbach, ²¹ «τοῦ πρώτου καὶ ἐν τινι ἀπόψει μοναδικοῦ εὐρωπαϊκοῦ ποιητικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ αἰσθητικὴν ἀξίαν ἴσην τοῦλάχιστον πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος», εἰς πάντα ταῦτα ἐβοήθησε τὸν Δάντην ἡμελέτη τοῦ Βεργιλίου οὐσιωδῶς.

Ἄλλ' ἢ ἐκ τοῦ Βεργιλίου ἐπίδρασις οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον συνετέλεσεν εἰς τὴν μείωσιν τῆς δημιουργικότητος καὶ πρωτοτυπίας τοῦ Δάντη. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο ὁ Δάντης ὁ εἷς ἐκ τῶν τεσσάρων γιγάντων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας.

20. «ἀναγνωρίζω τῆς παλαιᾶς φλογός μου τὰ ἴχνη» (Ραγκ.).

21. ἔ.ἀ., 169.